

Anmeldelser

Niels Lund: De hærger og de brænder. Danmark og England i vikingetiden. Gyldendal, 1993. 212 s., 268 kr.

Vikingetiden er og bliver elementært spændende og fascinerende. Det kan nu ikke i sig selv begrunde, at der til stadighed udgives nye bøger om den. Men vikingetiden er også en periode, hvis historie har været udsat for betydelige omvurderinger i forskningen, og hvor der til stadighed kommer nyt kildemateriale frem gennem arkæologiske udgravninger. Derfor er der behov for med mellemrum at samle den nyeste tilvækst af tolkninger og kilder i nye oversigter.

Som en af Danmarks førende kendere af emnet har Niels Lund sat sig for i denne bog at give en fremstilling af den del af vikingernes aktiviteter, der havde England som mål, og som blev domineret af danske hærførere og konger. Niels Lund bryder med den seneste generations historieskrivning, hvor det har været samfundets strukturer og de lange udviklingslinjer deri, som har været i højsædet. Dette er historieskrivning i en ældre tradition i den forstand, at det er de politiske og militære aspekter, der er sat i forgrunden. Men i modsætning til klassikere som Worsaaes og Steenstrups fremstillinger i forrige århundrede er det eneste nationale perspektiv i bogen selve det forhold, at den afgrænser sit emne som forholdet mellem Danmark og England i vikingetiden. Om de danske vikinger var kontrolleret af en dansk kongemagt, er for Niels Lund et spørgsmål, der først og fremmest er interessant for at definere den danske kongemagts karakter i vikingetidens forskellige faser; og han ser det som et udslag af interne, engelske omstændigheder, om vikingetogterne udviklede sig til varig besættelse af dele af England eller forblev rene plyndringsforetagender. Ikke mindst lægger han vægt på, at der undertiden synes at have været lige så mange vikinger i engelsk tjeneste som i de angribende flåder. I det hele taget træder de politiske og militære strukturers løse og omskiftelige karakter meget stærkt frem i skildringen.

Et andet, nutidigt og sørgelig højaktuelt aspekt i fremstillingen er Niels Lunds stilfærdige påmindelse om grusomheden i de tre århundreders krigsførelse, han skildrer. Når vikingetiden udøver så stærk en fascination, er det vel blandt andet, fordi der knytter sig en

vis drengébogsromantik til forestillingen om de tapre unge mænd, der drog ud på eventyr i verden. Her er der ikke megen romantik tilbage. Niels Lund er ganske vist ikke den forfatter, som henfalder til store ord og floskler – hans mest drastiske udtryk er den bemærkning om Vilhelm Erobrerens nedkæmpelse af det nordengelske oprør i 1069, at *det i dag ville sikre ham en plads på krigsforbrydernes top-ti liste*, hvilket efter omstændighederne må karakteriseres som en nøgtern, saglig vurdering. Men der er heller ikke grund til at udpensle noget, Niels Lunds kildenære antydninger kan enhver læser udbygge ved at slå op i dagens avis.

Det er således ganske bestemt ikke det nyere billede af vikingerne som købmænd og landbrugspionerer, der præger bogen, selv om et kapitel naturligvis behandler den danske bosættelse i det nordlige og østlige England. Det må nok også indrømmes, at det nu er påkrævet at få gengivet de krigeriske aktiviteter deres plads i billedet af vikingerne.

Bogen er velskrevet og særdeles læseværdig, og Niels Lunds indfletning af længere citater af de samtidige kilder som støtte og illustration i teksten er med til at give fremstillingen liv. Men bogen henvender sig ikke til så bredt et publikum, som man ved første øjekast skulle tro. Mange små og store træk viser, at forfatteren skriver for læsere med ganske gode forkundskaber. Nok handler bogen om Danmark og England i vikingetiden, men det er England, som er i fokus, og ofte er danske forhold behandlet så summarisk, at læseren helst skal have et vist kendskab til nyere fremstillinger af det danske riges omskiftelige historie fra Godfred til Knud den Hellige – og det samme gælder faktisk Englands historie i de perioder, hvor der ikke er vidnesbyrd om særlig livlig trafik over Nordsøen. Skønt bogen ikke har noget videnskabeligt apparat i form af noter og henvisninger, krydrer Niels Lund fremstillingen med mere eller mindre eksplicit forskningsdiskussion, som ikke i alle tilfælde kan knyttes sammen med de værker, der er omtalt i den korte litteraturvejledning til slut. Alt efter fra hvilke kilder og fremstillinger, Niels Lund henter de enkelte oplysninger, varierer stavemåden på personnavnene, undertiden inden for det samme afsnit. Det kunne være meget pædagogisk, hvis det blev forklaret, men som det står, virker det blot forvirrende.

Det er formentlig også et tegn på, at bogen

er beregnet for viderekomme, at Niels Lund hverken i teksten eller i litteraturvejledningen værdiger Palle Laurings bog om Danelagen et eneste ord. Man kan mene om denne fornøjelige, men noget flyvske fremstilling, hvad man vil, men for mange af Niels Lunds potentielle læsere har den utvivlsomt udgjort den første indføring i emnet; så når Niels Lund nu faktisk her og der i teksten ulejlig sig med at gendrive visse engelske forskeres mere fantasifulde hypoteser, havde det vel været rimeligt også at spendere et par ord på Lauring.

En del af denne kritik havde kunnet forebygges ved en mere energisk indsats fra forlagsredaktionens side. I det hele taget må man nok sige, at man på det hold ikke synes at have gjort sig mange tanker om, hvad man egentlig ville med bogen. Der er heller ikke ofret megen kraft på billedsiden. Niels Lund har med omhu valgt illustrationer, som spiller godt sammen med teksten, men i talrige tilfælde er gengivelsen skandaløst ringe. Teksten havde fortjent en mere seriøs behandling fra forlagets side.

Uagtet disse kritiske bemærkninger er bogen et stykke lodig og vedkommende historiskrivning, hvis indhold er karakteriseret træffende ved titlen, som er et citat af ærkebiskop Wulfstan af Yorks *Ulvens prædiken til englænderne* fra 1014: *de hærger og de brænder*.

Michael H. Gelting

Bjørn Poulsen: Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650. Landbohistorisk Selskab, 1990. 214 s., 148 kr.

Historikeren, dr.phil. Bjørn Poulsen har i denne spændende og velskrevne bog samlet ikke mindre end fem sønderjyske bonderegnskaber fra slutningen af 1300-tallet frem til midten af 1600-tallet. Bonderegnskaber er i kongeriget Danmark ikke almindelige før op i 1700-tallet, men i Slesvig har denne praksis været udbredt allerede fra begyndelsen af 1600-tallet.

De fem regnskaber giver et værdifuldt indblik i dagligdagens pengeforhold i Vestslesvig, og det bliver muligt at udlede nogle hovedlinjer i monetariseringsprocessen i renæssancens bondesamfund. Man må dog med det samme gøre sig klart, hvad Bjørn Poulsen også bemærker, at forholdene i Vestslevig, som de afspejler sig i regnskaberne, ikke uden videre kan overføres på de samtidige forhold i kongeriget Danmark. Vestslesvigs nære forbindelse til de nederlandske og nordtyske økonomiske centre har givet ført til en tidligere udvikling af en avanceret pengeøkonomi i dette område sammenlignet med det øvrige land.

I et indledningskapitel redegør Bjørn Poulsen kort og kompetent for en række centrale begreber som penge, marked og bonde og diskuterer monetariseringsprocessen i landregionerne. Bjørn Poulsen konkluderer på grundlag af de skriftlige kilder og møntfundene selv, at bønderne så tidligt som på tærskelen til det 13. århundrede havde almindelig adgang til penge og benyttede dem i udstrakt grad til at betale gejstlige afgifter, jordleje og skatter, ligesom den voksende bondehandel foregik ved hjælp af mønter. Bedømt ud fra periodens righoldige enkeltfund og skattefund alene bør pengenes endelige »gennembrud« i bondesamfundet dog næppe sættes tidligere end til midten af 1200-tallet, snarere i årtierne op mod 1300.

Herefter gennemgår Bjørn Poulsen grundigt og perspektiverende de fem regnskaber.

Det tidligste regnskab stammer fra en stor bispegård, Brink i Ballum, og er fra slutningen af 1300-tallet. Regnskabet viser en storgård med udstrakt selvforsyning og dermed begrænset vareudveksling og pengebrug. Regnskabet stammer altså ikke fra et bondemiljø og kan derfor kun meget indirekte belyse bøndernes pengeforhold.

Det gør derimod det næste regnskab fra Højer ved Vidåen. Dette regnskab viser, at der hen imod midten af 1500-tallet blandt de slesvigske bønder har eksisteret en udbredt vareudveksling, baseret på en pengeøkonomi. Regnskabsføreren Anders Ogel fremstår som en uhyre driftig handelsbonde med forbindelser i sit eget lokalområde, på Rømø, Fanø og i byerne Ribe, Varde og Hamborg. Han fungerer som mellemhandler mellem Vestkystens fiskerlejer og de europæiske handelsbyers markeder. Det fremgår af regnskabet, at »der såvel mellem by og land, som mellem handelsbonden og hans kunder blev opbygget et kreditnet, som involverede en udveksling af de forskellige produkter, alle ansat i penge« (s.161). Pengene cirkulerede i stort omfang rundt i bondesamfundet, og for bønderne var en egentlig markedsproduktion blevet en nødvendighed. Interessant er det, at regnskabet ikke skildrer det »klassiske« landbofællesskab med kollektive økonomiske interesser, men i stedet en individualiseret kapitalisme, hvor selv de økonomiske mellemværender mellem far og søn er noteret omhyggeligt i regnskabsbogen.

Regnskaberne fra Maas, Fladsten og Nr. Vollum giver mulighed for at følge de markante ændringer i monetariseringsmønstret, som synes at have fundet sted i det slesvigske bondesamfund fra midten af 1500-tallet frem til anden tredjedel af 1600-tallet. Alle tre gårde baserede deres pengeindtjening primært på salg af kvæg, mens agerdyrkingen tjente til husholdets underhold, men hvor de indtjente midler i anden halvdel af 1500-tallet

frem til de første par årtier af 1600-tallet i vidt omfang udlåntes og overførtes til kreditmarkedet som et led i den almindelige vesteuropæiske mobilisering af pengemidler, kan man ud fra Nr. Vollum-regnskabet se, at der i anden tredjedel af 1600-tallet indtraf en begrænsning i bondesamfundets pengecirkulation og kreditøkonomi. Begrænsningerne i kreditmarkedet fik bønderne til at lade pengene blive på »kistebunden«, så de havde midler parat til at klare indfæstnings- og arveafgifterne ved generationsskifterne på gårdene. Betalingen af større pengebeløb skete atter overvejende vertikalt til herskabet, hvilket naturligvis må have haft afgørende indflydelse både på landdistrikterne og på samfundsøkonomien i sin helhed. Spørgsmålet er, om den slesvigske tendens har haft gyldighed også for kongeriget. I så fald må det store antal møntskatte fra sven-skekrigenes tid ikke blot ses som udtryk for krig, men altså også som et resultat af en ændring af kreditforholdene på landet. Denne tanke er fascinerende, og det er værd at overveje, om andre markante koncentrationer af skattefund, som f.eks. de mange skattefund i anden halvdel af 1300-tallet, ikke også kunne forklares ud fra sådanne ændringer i monetariseringsmønsteret?

Keld Grinder-Hansen

Skifter fra Køge 1597–1655, udg. Gerd Neubert. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1992. 482 s., 225 kr.

Den tid er slut, da publiceringen af skriftlige kilder kun rettede sig mod papir-historikere. *Skifter fra Køge* er et godt eksempel på dette. Dette udvalg af skifter er forbilledligt publiceret med en fyldig indledning, som forklarer, hvad skifter er, og giver en god forståelse for, hvad sådanne kilder kan bruges til, også for lægmænd. Der gives desuden en beskrivelse af, hvordan udvælgelsen af skifterne er foregået.

Bogen indeholder 24 skifter taget fra de fem ældste skifteprotokoller, som dækker perioden 1596–1663. Der er i alt indført 406 skifter i denne periode, og selv om det oplyses, at mange er summariske, har det alligevel været nødvendigt at foretage en udvælgelse blandt de mere udførligt gjorte skifter. For at give dette udvalg bredde og en rimelig repræsentativitet er der plukket nogenlunde ligeligt gennem hele perioden, og desuden er det forsøgt at dække så mange erhverv som muligt.

Samlingen har selvfølgelig en social slag-side. Som altid er det de bedre bemidlede vir-

kelighed, der beskrives. Men det kan vi hverken klandre udgiveren for eller for dens sagskyld skiftesmændene i sin tid.

I indledningen præsenteres også den fysiske virkelighed, som skifterne i sin tid er opstået i, idet byen Køge, dens byggeskik og opland præsenteres med gode litteraturhenvisninger for den, som vil vide mere.

Præsentationen af teksten, skifterne selv, er let overskuelig og velgjort. Skifterne står i kronologisk rækkefølge, opdelt efter de fem protokoller, de er hentet fra. Hver protokol præsenteres, når man når til den, og der angives eventuel litteratur, hvor andre skifter fra den er publiceret. Hvert skifte indledes med en præsentation af afdøde, boligens placering i byen, familierelationer og erhverv, så vidt disse oplysninger haves.

Det er rart at se, at der her endelig er nogen, der har forstået at bruge *bogen* som det geniale redskab, den er. Her er ingen decimalnummering af kapitler, men en fornuftig brug af toptekster, som letter ens orientering, når man sidder med værket. Dette gør sammen med et godt personregister, sagregister med ordforklaringer og det obligatoriske afsnit om mønt, mål og vægt bogen til en fornøjelse at arbejde med.

Bi Skaarup

Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte Schleswig-Holsteins, red. Bjørn Poulsen og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 21. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1992. 244 s., 35 DM.

Landbohistorisk Selskab og Arbeitskreis für Wirtschaftsgeschichte Schleswig-Holsteins afholdt i 1989 i Kiel seminar om bondedagbøger og alle slags optegnelsesbøger fra landet. Denne bog, som er redigeret af to af initiativtagerne til dette forskningssamarbejde over landegrænserne, indeholder indlæggene fra seminaret, men mere end det. Redaktørerne har suppleret med en instruktiv indledning, hvor problemstillingerne omkring bondedagbøgerne trækkes op, og desuden slutter bogen med en omfattende bibliografi over udgivelser af registranter, dagbøger og behandlinger heraf i hele Nordeuropa. Bibliografien, der er opdelt efter lande, er blevet en fornem nøgle til den forskning, der er foregået på feltet siden 1960'erne. Nye læsere kan med fordel begynde dér!

Ellers indeholder bogen 14 artikler på engelsk eller tysk om alle slags landlige optegnelser fra 1500-tallet til ind i det 20. århundrede. Der er bidrag fra Danmark, Sverige, Nordtyskland og Holland (den frisiske del). De kredser om materialets værdi som kilde til den landlige økonomi og landbrugets historie under meget forskellige forhold. Enkelte af bidragene bevæger sig også over i det mentalitetshistoriske, som faktisk blev temaet for forskergruppens seminar i Sverige i 1992 (rapport under udgivelse af Nordiska Museet, Stockholm).

Artiklerne er samlet land for land. Det giver overblik over de nationalt forskellige optegnelstyper og arbejdet med indsamling, registrering og bearbejdelse, men det betyder også, at de metodiske betragtninger skal findes spredt i bogen, og der er fra artikel til artikel en del kronologiske spring at foretage. Den røde tråd, nemlig hvordan den enkelte bedrift tilpassede sig forholdene, er dog til at finde. Mange af forfatterne har desuden leveret interessante refleksioner over, hvordan den tætte viden fra mikroplanet kan overføres til makroplanet.

De danske bidragydere har præsenteret bondedagbøger, som spænder vidt. Bjørn Poulsen analyserer en hel række af vestslesvigske optegnelsesbøger fra 16. og 17. århundrede. De er skrevet af frie bønder med god jord, og de giver et enestående billede af handel og kredit i en tid, hvor noget lignende ikke kendes i kongeriget.

Hvad skete der, når ulykkerne kom, og omstilling var nødvendig? Karl Peder Pedersen bruger en fæstebonedagbog fra Vestfyn til svar på spørgsmålet. Kvægpesten rev fra 1740'erne i flere perioder bondens kvæg bort, men den skrivende fæster, der karakteriseres som »almindelig«, klarede sig, bl.a. fordi han skaffede sig flere heste. Desuden hjalp væksten i befolkningen og de bedre priser. Fæsteren Christen Andersen fra Nørre Tulstrup i Midtjylland, hvis dagbog fra reformtiden Jens Holmgaard udgav i 1969 og her sætter ind i den løbende diskussion om drivkræfterne bag reformerne, klarede sig også godt og »glemte« helt at omtale den senere så berømte stavnsbåndsløsning i 1788. Han var tilsyneladende mere optaget af sin bedrift.

Gudrun Gormsen behandler hedebonden Peder Knudsen, der i ca. 25 år fra 1830 skrev dagbog om det krævende arbejde med at eksistere på en hedelod, hvor alt skulle udnyttes. Beskrivelserne af hverdagen danner grundlag for et storstilet forsøg på Museet på Hjerl Hede med at genskabe det økologiske hedebrug. Dagbogens kildeværdi afprøves altså helt håndfast og bogstaveligt.

Men hvor meget kan man tegne store udviklingslinier ud fra dagbøgerne, hvor repræsentative er de? Esben Hedegaard har i sit

indlæg, som bygger på den fynske Holevad-dagbog 1793–1863, vendt og drejet dette spørgsmål ved at holde dagbogens oplysninger op mod andre kilder. Kan dagbogen f.eks. forklare noget mere om årsagerne til den udbyttestigning, som generelt sker i årtierne efter 1800? Hedegaard får via dagbogen indkredset merglingen som den vigtigste faktor, men er også inde på de psykologiske forhold i forbindelse med skiftet fra fader til søn i 1838. Det er en god, konkret historie, som måske er indeholdt i andre optegnelsesbøger, men det kræver gennemførelse af lignende kontrolstudier, mener Hedegaard.

Af de øvrige landes bidrag fanger nogle både ved levende fremstillingsform og inspirerende synsvinkler. Meget medrivende er Wiebe Bergsmos beretning om den frisiske 1500-tals bonde Abel Eppens optegnelser, som handler om politik, godt kvæg og en stærk tro på reformationen. Hans verden er som klippet ud af tidens landlige maleri, men her må man bruge fantasien, for bogen er mest illustreret med kort og planer.

For gode vinkler på dagbogsstoffet kan også anbefales Janken Myrdals påpegning af, hvordan arbejdstiden kan studeres, og Helmut Ottenjanns undersøgelse af bønder og håndværkeres aktionsradius. Kvantificering af dagbogsoplysningerne er dog her idealet i en grad, så man får lyst til at forsvare den enkelte bonde, den »lille« historie.

Redaktørerne og forfatterne har med denne forskningsrapport fået fastslået, at forandringer i landbosamfundet fortegnes og misforstås, hvis ikke de mange, også nogle meget tidlige, bondeoptegnelser kommer med i billedet. Der tegner sig allerede et billede af agrare regioner, som er afgrænset af naturens muligheder, og hvor det politiske var underordnet, hvis der da ikke lige var krig på egnen.

Margit Mogensen

Michael Bregnsbo: Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775–1800, belyst ved trykte prædikener og taler. Den danske historiske Forening, 1992. 160 + 124 s.

Her er et speciale i uforkortet gengivelse – en kendt genre og et kendt udseende, computertidens hønsetryk. Dermed et det grimme egentlig også sagt, for det er en undersøgelse, der klart og velunderbygget søger at gøre op med en kirkehistorisk myte, nemlig den om, at oplysningens og rationalismens præster prædikede om landhusholdning og særligt om kartoffelavl. Det er sikkert en myte, der har været enighed om at skabe, da de kirkelige vækkel-

ser skulle skrive deres egne historier i forrige århundrede. På en åndløs baggrund tager alt sig jo smukt ud, men hvor effektivt, det 19. århundredes myte kan manes i jorden, er usikkert, for kender vi overhovedet det sene 18. århundredes prædiken?

Bregnsbo har valgt at belyse gejstlighedens syn på samfund og øvrighed gennem prædikener, hvilket da ville have været en god idé, hvis vi stod over for prædikener, som de publiceredes i det 19. århundrede, nemlig i hele årgange – eller sammenstillet til postiller dækkende alle kirkeårets perikoper. Det gjorde man ikke i det 18. århundrede. Nærmest tværtimod. Bregnsbo er bevidst om de metodiske vanskeligheder, der ligger deri. I sin ultrakorte karakteristik af tidens homiletik siger han, at det var ildeset, at præsten prædikede efter manuskript. Alene det giver et problem. De prædikener, der har lydt i sognekirkerne, er aldrig skrevet ned – og de, der er skrevne og udgivne, er som regel karakteriseret ved noget ganske særligt, et bestemt budskab, der skulle formidles ved en given lejlighed. Det bliver tydeligt, når man ser på udgiverskaren. Det var ikke almindelige sognepræster, men i vidt omfang det oplyste jet-set af bisper, hof- og slotspræster, rektorer og hovedstadspræster. Bregnsbo er på det rene med, at trykte »prædikener« i slutningen af det 18. århundrede slet ikke er prædikener i egentlig forstand, men snarere et offentligt medium. Trykte prædikener kan opfattes som essays om religion, moral og samfund – og dermed er vi faktisk inde i en af det 18. århundredes foretrukne litterære genrer. Det drejer sig om en moderne, teologisk essayistik, der viser sig levende interesseret i og debatterende alt »det moderne«.

De behandlede prædikener er forfattet af tilfredse embedsmænd i en ganske liberal stat. Der er overskud til at diskutere snart sagt alt vedrørende stat og samfund og idealer for menneskenes sociale omgang. De gejstlige svæver som »spectators« over samfundslivet med analyser og begrebsliggørelser. De optager moderne ord og begreber om det nationale, fædrelandet, den nyttige borger og fysikratismen, men de vælger selv, hvad de vil bruge. Moderne, radikale politiske ideer tematiseres – for jævnt hen at forkastes. Kritikken af samfundsindretningen er svag. Det billede, der tegnes, ligner meget det, Ole Feldbæk giver i *Dansk Identitetshistorie*, bd. 1.

Oplysningen og rationalismen er en parentes i dansk kirkehistorie. Prædikenhistorisk er der en stærk linie fra ortodoksi og pietisme til det 19. århundredes vækkelser. En prædiken skal forkynde Guds ord og sigte på den enkeltes frelse. Oplysningstidens prædiken forudsætter alle forhold gennemlyste af fornuften. Alt er såre enkelt, blot menneskenes børn vil

forstå alle tings sammenhæng og blive dydige. Dyden er et hovedbegreb, der fejer det politiske til side. Hvis alle er dydige, enten det er kongen, adelen, embedsmændene eller borgere og bønder, så opnås noget, der kan lignes ved en naturtilstand i staten. Bregnsbo læner sig tungt op ad Jens Arup Seips begreber om 1700-tallets enevælde og konkluderer, at den opinionsstyrkede enevælde er for de højere lag (bl.a. gejstlige), mens de lavere får den oplyste enevælde. Det er med andre ord de mellemste lag i samfundspyramiden, der har fat i magten via intellekt, viden og dannelse. Det er disse lag, der sidder tungt på magten og meningsdannelsen – og som ganske givet ikke er til sinds at give den fra sig. De er derfor både oplyste og konservative. Et sjovt eksempel herpå er modviljen mod social mobilitet. Det var jo netop den mulighed, der åbnedes ved den teokratiske enevælde. Bregnsbo undrer sig over den lovprisning af den sociale mobilitet, der udtrykkes i 1778 ved Maren Loss de Lindenpalms begravelse i Engum ved Vejle. Det er såmænd ikke underligt, da hele det jyske 1700-tal levede højt på den sociale mobilitet, der gaves med den teokratiske enevælde. Det har Hugo Matthiessen analyseret så udmærket bl.a. i *Snapstinget*, 1946.

Ved at undersøge de trykte prædikener får man underbygget det billede af sidste fjerdedel af det 18. århundrede, vi allerede er bekendt med. Hvis man skal ned i græsrodderne, hvordan der prædikedes i de tusinder af landsbykirker, må kilderne være andre. Her kunne visitatsberetninger være gode, for så vidt bisperne har haft øre for det særlige. Egentlig har man først det, når der er en forskning mellem det moderne og det gammeldags. Et fint eksempel herpå fra en anden periode er de visitatsberetninger af H.L. Martensen, som Henning Heilesen publicerede i *Kirkehistoriske Samlinger* 1987 og 1988.

Bregnsbos bog er meget nyttig, hvad angår fremlæggelsen af et stort og uoverskueligt materiale. Det er dygtigt systematiseret i bogens anden del, materialesamlingen – en god hjælp til den, der vil arbejde videre med de gejstlige embedsmænds publicerede holdninger til stat og samfund.

Carsten Bach-Nielsen

Holger Rasmussen: To færøske gårdanlæg. Dúvugarðar i Saksun og bylingen Heimi í húsi på Koltur. Det Kongelige Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Skrifter 16, 1992. 85 s., ill. Med engelsk resumé. 150 kr.

Den gamle færøske bygningskultur har i mange år tiltrukket kulturforskernes opmærksomhed. Oprindeligt, i den evolutionistiske ånd, blev den betragtet skiftevis ud fra en diffusionistisk, funktionel og økologisk synsvinkel, og den udgør stadig et interessant forskningsfelt blandt andet inden for studiet af kulturel kontinuitet og forandring.

Den »klassiske« færøske gård, som den f.eks. kendes fra Frilandsmuseet, med de to karakteristiske stuer, røgstuen og glasstuen, er et eksempel herpå. Glasstuen slog igennem i 1700-tallet i en periode af relativ velstand, men har sandsynligvis sine aner på øerne tilbage til 1550–1650. Et eksempel på, at velstand ikke har givet kulturel forandring.

Ud fra ønsket om at beskrive den færøske bygningskultur foretog Nationalmuseet i 1947 en undersøgelse på Færøerne. Denne undersøgelse førtes videre i 1949 med et intensivt arbejde omfattende registrering, opmåling, fotografering og traditionsindsamling vedrørende to udvalgte bygningskomplekser, Dúvugarðar (Duegården) i Saksun og byling (færøsk býlingur, del af landsby, opstået gennem deling af en enkelt gård) Heimi í húsi på Koltur. Det var en heldig beslutning. Endnu var det muligt at finde rimeligt bevarede bygningskomplekser, og deres anvendelse (samt traditionsstoffet) var endnu ikke præget af den store udvikling i efterkrigstiden.

Duegården er nu et fredet fortidsminde under tilsyn af Føroya Fornminnissavn. Gården gennemgås dels som et hele, dels rum for rum med beskrivelse af konstruktion, materialer, inventar og brug. Hertil knyttes et lige så stort afsnit, som refererer til traditionsstoffet. Disse belyser gensidigt hinanden. Tilsvarende gennemgås Heimi í húsi, som består af to gårde, hvis bygninger ligger spredt mellem hinanden. De 52 illustrationer (fotos og tegninger) giver et indtryk af placering, konstruktion, inventar m.v.

Holger Rasmussen har valgt at fremlægge materialet fra undersøgelsen i deskriptiv form, således som det findes i Dansk Folkemuseums arkiv, uden at supplere det. Det er lidt ærgerligt, at bygningshistorien ikke er fuldt belyst gennem bl.a. arkivalske undersøgelser – det ærgerligste er dog nok, at der ikke er et nyt bud på tolkningen af den færøske gårds udvikling. Men det har – navnlig på Færøerne –

været et stort savn, at denne undersøgelse ikke var tilgængelig. Så man bør snarere glæde sig over, at dette væsentlige materiale nu foreligger i bogform.

Peter Korsgaard

Hanne Willert: Store familier i små huse. 77 husfamilier i 1800-tallets Kyndby. Kultursociologiske skrifter nr. 29. Akademisk Forlag, 1992. 168 s., 158 kr.

Med denne bog er sognet Kyndby i Hornsherred blevet et sted, som den, der interesserer sig for familiehistorie, ikke kan komme uden om, og for lokalhistorien er der kontante oplysninger og inspiration til nye arbejder. Men det må straks siges, at det er en meget akademisk bog, kultursociologen Hanne Willert har skrevet, og læseren må med på flere metodiske skoleridt, før de »rigtige« familier, der også gør bogen underholdende, kommer med.

Bogen er en viderebearbejdelse af forfatterens magisterkonferensafhandling om familiestruktur. Dens mål er at undersøge, hvordan oprud og afvandring påvirkede familien og desuden at videreføre den familiehistoriske diskussion, som brød igennem i 1970'erne. Metoderne, de demografiske såvel som de mere etnologiske, kommer også under lup. Hvad er og navnlig var en familie egentlig, og hvordan registrerer man bedst forskydninger? Man får god besked om de forskellige definitioner og om den statiske analyse i forhold til den dynamiske, altså øjebliksbilledet i forhold til et billede af, hvordan tilstandene udvikler sig over tid. Hanne Willert beskriver meget grundigt de metodiske overvejelser, kildernes styrke og svaghed, samt hvorfor netop Kyndby er valgt som analyseobjekt.

I kapitlet »Kyndby i 1870 - et tværsnit« afdekkes på grundlag af folketællingen, matrikelmateriale m.m. ejendomsforhold samt befolkningssammensætning i et sogn, som netop da toppede m.h.t. indbyggertal i 1800-tallet. Af de 469 indbyggere boede 323 i huse, og det er den gruppe, analysen er samlet om, da det først og fremmest var fra den, der blev søgt til byen.

Man mærker, at forfatteren virkelig behersker sit stof og den etnologiske og demografiske litteratur; derimod er de landbrugshistoriske sammenhænge af og til noget enstrenget opfattet. Der gøres opmærksom på, at »husfolkene« er en meget sammensat gruppe med både jordløse og husmænd med op til 1 td. hartkorn, men dog bruges arbejde for andre (lønarbejde) som det afgørende for tilhørsforholdet til gruppen (s. 21). Spørgsmål om krea-

turholdets størrelse, græsningsmuligheder og den både økonomiske og psykologiske forskel på at være indsidder helt uden jord og husmand med adskillige tønder land under plov kunne dog tænkes at have været vigtigere kriterier for det sociale tilhørsforhold, end om man i perioder arbejdede lidt på Svanholm eller på en af de 17 gårde.

Hvordan indrettede man sig så med familien hos »husfolkene«, og hvordan ser det ud i forhold til de mere stationære »gårdfolk«, spørger der. Tværnsnitanalysen fra 1870 afdækker bl.a., at der var flere tre-generationsfamilier på gårdene end i husene, men ved en forløbsanalyse, som bygger på kirkebøger og folketællinger frem til 1880, udviskes nogle af forskellene, og der konkluderes, at der også i husene i mange perioder boede flere generationer sammen. Det bruges som et vægtigt argument for, at et demografisk tværnsnit kan lede til forkerte resultater, når det drejer sig om de finere masker i familiernes netværk. Et andet af forfatterens resultater af den tidkrævende længdeanalyse med brug af flere kildetyper er, at hun i detaljer kan følge i hvilken udtrækning, der var tale om slægtskabsforhold i de, viser det sig, temmelig åbne familier. Der var nok spor af opbrud i familien, da afvandringen tog fart p.g.a. manglende boliger og arbejde i sognet, men der var alligevel plads til både plejebørn og gamle, altså store familier i små huse. Påvirkningen fra industrikulturen opløste foreløbig ikke disse sociale mønstre, og der kom ikke straks moderne kernefamilier ud af forandringerne.

Forløbsanalysen og familiedannelsen, som er beskrevet i kapitlerne 4 og 5, er umiddelbart fængslende. Tallene for vielsesalder, fertilitet og børnedødelighed bliver håndgribelige realiteter, når de kobles på navngivne, virkelige personer, og lidt utålmodige læsere kan anbefales at begynde læsningen der.

Hvis man undlader at hæfte sig for meget ved de mange gentagelser af bogens resultater og i øvrigt ikke irriteres over jeg-formen i et videnskabeligt arbejde, har man et gedigent kulturstudie, som fortjener at blive stående som reference ved andre beslægtede lokale eller landsdækkende undersøgelser af familien – den mærkelige størrelse.

Margit Mogensen

Johnny Wøllekær: Fattiggårdene på Fyn. Landbohistorisk Selskab, 1993. 160 s.

1800-tallets fattiggårde er af eftertiden blevet betragtet med en blanding af afsky og fascina-

tion. Det gælder også i faghistorikernes kredse. Har man skullet anskueliggøre fattigforsorgens skyggesider i 1800-tallet, er det ofte blevet gjort med netop fattiggårdene som eksempel. Betegnelsen i sig selv er næsten nok til at få det til at løbe koldt ned ad ryggen.

I de trykte fattiggårdsreglementer, bespisningsreglementer og reglerne for fattiggårdens indretning har der været stof at tage af, når man i lokal- og socialstudier har skullet illustrere de fattiges elendighed. Særlig slående har det naturligvis kunnet gøres, når man har kunnet stille disse citater sammen med en enkelt, konkret fattigsag.

I sin bog om fattiggårdene på Fyn, der bygger på et speciale fra Historisk Institut ved Odense Universitet, prøver Johnny Wøllekær at sætte spørgsmålstegn ved den almindelige opfattelse af fattiggårdene, at nuancere opfattelsen af dem. Det er der kommet en god og særdeles læseværdig bog ud af.

Baggrunden er en grundig og omfattende undersøgelse af de fynske fattiggårde, hvor Johnny Wøllekær inddrager et meget bredt kildemateriale af både central og lokal oprindelse.

Som baggrund for sin skildring opridser forfatteren udviklingen i sociallovgivningen i tiden frem til socialreformen i 1933, ligesom han præsenterer samtidens intentioner bag oprettelsen af fattiggårdene.

Med udgangspunkt på Langeland slog fattiggårdsbevægelsen hurtigt an på Fyn, hvor der først i 1860'erne med forfatterens ord gik »en bølge af anlægsfeber« gennem de fynske sogne – og det øvrige Danmark med. Der blev i alt anlagt 55 fattiggårde på Fyn, hvoraf nogle var et resultat af fælleskommunale initiativer, og slutresultatet blev, at omtrent hver anden af de fynske sognekommuner ved 1880'ernes slutning var involveret i driften af en fattiggård. Johnny Wøllekær har med andre ord haft et omfattende grundlag for sin undersøgelse.

Fattiggårdenes storhedstid – på Fyn og andetsteds – lå i perioden fra 1860 til 1880. På Fyn blev den sidste fattiggård oprettet i 1887. Deres æra blev kort. 1890'erne betød afslutningen for mange af fattiggårdene, om end andre vedblev at eksistere i en noget anden skikkelse, som alderdomsasyler, husvildeboliger o.l.

Johnny Wøllekær følger fattiggårdenes oprettelse og nedlæggelse. Hvor materialet tillader det, får læseren en nøje gennemgang af gårdenes grundplaner og indretning. De fleste fattiggårde var nybygninger, og man kan nok undertiden forbløffes over ambitionsniveauet i byggeriet, der da også langt de fleste steder hurtigt viste sig at være kraftigt overdimensioneret.

Blandt motiverne til fattiggårdenes oprettelse var blandt andet ønsket om besparelser på fattigvæsenets udgifter. Forfatteren viser da også, at der var en klar sammenhæng mellem sognenes udgifter til fattigvæsenet og deres motivation for at investere i opførelsen af fattiggårde. Lige så klart viser han, at det økonomiske regnestykke ikke gik op. Fattiggården blev ikke nogen god forretning for kommunerne. De kunne ikke – som tanken ellers havde været – bære sig selv økonomisk, dertil var drifts- og ikke mindst anlægsudgifterne for høje. Baggrunden var også, at de ikke fik så stort et klientel, som man havde forventet, og heller ikke den sammensætning af klientellet, som var en forudsætning for, at gårdene kunne blive selvforsynende og selv bærende enheder. Wøllekær viser, at omkring 1880 blev kun 50–60% af fattiggårdenes kapacitet udnyttet, og i 1890'erne var tallet nede på 25%.

Ikke overraskende viser Wøllekærs analyser af klientellets sammensætning, at langt hovedparten af fattiggårdslimmerne indtil 1890'erne udgjordes af børn og gamle, landbosamfundets mest udsatte og svage grupper. Overraskende er det derimod, at han kan eftervise et forholdsvis drastisk fald i antallet af børn blandt beboerne i perioden efter 1890. Som en forklaring herpå peger forfatteren på betydningen af børneloven af 1888 og dens gentagelse i fattigloven af 1891, som bl.a. betød, at enlige, ubemidlede mødre blev sikret børnebidrag, idet det blev fattigvæsenets opgave at udlægge beløbet og inddrive det fra de skyldige barnefædre. Den faldende belægning på fattiggårdene i løbet af 1890'erne skyldtes altså ikke mindst et fald i mængden af børn og unge. Som helhed blev klientellet i 1890'erne i stigende grad karakteriseret af alderdomssvækkede og syge beboere, der kun i ringe grad har kunnet medvirke til gårdenes drift. Wøllekær gør fint rede for, at med den ændrede sammensætning af klientellet fulgte også en mindre mobilitet. Hvor der i fattiggårdenes tidlige periode var en del beboere, der kun var kort tid på gårdene – i forbindelse med fødsler eller kortere varende sygdom – blev det nu for alvor det tunge klientel, og dermed også den mindst mobile del af de fattige, der blev tilbage. Han finder forklaringen herpå dels i den ændrede fattiglovgivning, dels i de bedre økonomiske tider. Han kunne måske nok i større grad have inddraget denne periodes stærke befolkningsstrøm fra land til by i sin forklaring. Vi befinder os her i en periode, hvor det fattige befolkningsoverskud på landet i vidt omfang flytter til byerne. Tilbage blev netop de, der nu befolkede fattiggårdene, de, for hvem de nye muligheder i byerne ikke var et alternativ.

Mest spændende er den sidste halvdel af

bogen, hvor Wøllekær ser nærmere på levevilkårene på fattiggårdene, og ser på dem sammenholdt med levevilkårene for de grupper, hvorfra fattiggårdene hovedsagelig rekrutterede deres beboere: de jordløse husmænd, småhåndværkerne og landarbejderne.

Han konkluderer meget overbevisende, at levevilkårene, hvad angår både boligindretning og forplejning, bestemt ikke var ringere på fattiggårdene, snarere tværtimod. Specielt var formentlig boligforholdene betydeligt bedre, end hvad hovedparten af landbosamfundets dårligt stillede var vant til. Ganske interessant og overraskende er det også at læse, at hvad forplejningen angår, opfyldte kostsammensætningen, som den fremgår af bespisningsreglementerne, i det store hele de krav, man i dag ville stille til en fornuftig ernæring, når der ses bort fra datidens mangel på frisk frugt og grønt. Meget tyder da også på, at sundhedstilstanden hos fattiggårdenes beboere stort set var god og ofte bedre end blandt landarbejdere og jordløse husmænd, naturligvis taget i betragtning, at mange af gårdenes beboere var kronisk syge og svage.

Wøllekær og læseren står tilbage med det spørgsmål: Hvorfor var da fattiggårdene så forhadte i såvel deres samtid som deres eftertid? Hvorfor har de fået et så dårligt eftermæle? Noget egentligt svar på dette spørgsmål kan forfatteren ikke give på grundlag af sin undersøgelse, dertil mangler det nødvendige kildemateriale. Han søger at belyse problemet gennem nogle klagesager fra beboerne, der alle peger i samme retning: Det var umyndiggørelsen, frihedsberøvelsen, disciplinen m.m. Selv om belægget for dette svar ikke fremstår særlig tydeligt af undersøgelsen, vil de fleste læsere nok give Wøllekær ret.

Wøllekær har med sin bog opnået sit erklærede mål: At nuancere opfattelsen af fattiggårdene. Han har også skabt et empirisk grundlag for en række af de antagelser, der hidtil er blevet fremsat på et noget spinkelt grundlag omkring disse institutioner. Det gælder ikke mindst hans konklusioner omkring fattiggårdenes økonomi og udviklingen i klientellets omfang og sammensætning.

Bogen er velskrevet, og bl.a. den velanbragte brug af citater er med til at krydre fremstillingen og give den kød og blod. Det samme gælder illustrationerne. Her har nærværende anmelder dog et par enkelte hjertesuk. Lidt for ofte er de udførlige illustrationstekster rene gentagelser af brødteksten. Hvorfor ikke bruge illustrationerne og billedteksterne til at give læseren noget, som vi ikke får i teksten? Bogen er også særdeles velforsynet med (typografisk set ikke særligt smukke) tabeller og procenttal, der bygger på særdeles små tal. Det har altid forekommet mig lidt problematisk at ud-

regne procenter på talstørrelser omkring de 100. Mange af disse tabeller kunne med fordel være strøget, ikke mindst da forfatteren alligevel beskriver dem og drager sine konklusioner af dem i teksten. Måske er det en lille rest af specialeformen, der har overlevet den omskrivning, forfatteren nævner i indledningen. Men lad ikke disse småting overskygge den kendsgerning, at vi her har en absolut anbefalelsesværdig og læseværdig bog.

Inge Bundsgaard

Flemming Just: Landbruget, staten og eksporten 1930–1959. Sydjysk Universitetsforlag, 1992. 583 s., 300 kr.

Hovedpersonen i Flemming Justs disputats er landbrugets eksportudvalg, som i den behandlede periode spillede en hovedrolle i reguleringen af eksporten af landbrugsvarer og dermed i den samlede danske udenrigshandel. Men perspektivet er udvidet på flere led. Som hovedspørgsmål er rejst, hvordan dansk landbrug gjorde sig fri af sin tidligere, erklærede liberalisme og blev varmhjertet tilhænger af økonomiske reguleringer, og først og fremmest, hvordan forholdet var mellem stat og organisationer. Samspejlet mellem disse to komponenter er undersøgelsens gennemgående tema, og i tilknytning til den politologiske korporatismesdebat konkluderes, at landbrugsorganisationerne og andelsbevægelsen ikke fremmede en korporativ udvikling og heller ikke blev statsliggjort, men formåede at opretholde deres selvstændighed. I denne sammenhæng inddrages også de politiske partiers holdninger, og det bemærkes bl.a., at organisationen på andelsbasis var et ideologisk aktiv i forhold til Socialdemokratiet, der af denne grund i flere situationer støttede eksportudvalgene mod de private eksportører.

Det empiriske grundlag er først og fremmest den store publicerede og upublicerede kilde-mængde, som organisationerne frembragte, og som forfatteren har samlet og systematiseret. Også de politiske holdninger er indgående analyseret. Derimod savnes forvaltningens og navnlig landbrugsministeriets akter i kildegrundlaget, hvad der kan undskyldes med disses uordnede tilstand, men dog er beklageligt, fordi det bevirker, at den tredje komponent i spillet mellem politikere og organisationsledere, nemlig embedsmændene, er kommet til at stå svagt i billedet. Måske spiller de ingen væsentlig rolle. Som det også tidligere er blevet fremhævet, stod landbrugsministeriet svagt, fordi det frem til 1970'erne ikke kunne måle sig med Axelborg i landbrugsfaglig ekspertise. Men spørgsmålet må stå åbent, og

uløst er i hvert fald problemet, hvordan Erik Eriksen og hans embedsmænd bar sig ad med at holde landbruget i ro i de kritiske år 1945–47, da dets utilfredshed kombineredes med usædvanlig styrke.

Vægten i undersøgelsen ligger på perioden 1945–50, og det er her, den bringer mest nyt for dagen. At litteraturen om disse år er sparsom, er rimeligvis grunden til, at forfatteren i det hele taget har koncentreret sig om kilde-materialet, og det er han ikke alle steder sluppet godt fra. Værst er den heldigvis meget sparsomme omtale af besættelsesårene.

Det er korrekt, når det anføres, at repræsentanter for dansk og tysk landbrug forhandlede direkte med hinanden. Men blot ved at skimme i litteraturen kunne forfatteren have fundet ud af, at det skete i en undergruppe af det dansk-tyske regeringsudvalg, og at alle væsentlige forhandlinger blev ført i det centrale embedsmandsudvalg, da handelen havde karakter af varebytte. Danmark var under krigen stort set et statshandelsland, og det er et spørgsmål, om det ikke indebar en svækkelse af organisationernes inklusive landbrugets indflydelse. Det havde også været klogt at udelade den specialhandelstabel, der er aftrykt på side 208. Ifølge den skulle Danmark under besættelsen have modtaget omtrent lige så mange varer fra Tyskland, som det selv leverede, skønt clearingkontoen i 1945 viste et dansk tilgodehavende på ca. 3 milliarder kr. Men disse tal stammer fra toldvæsenet og medtager ikke tjenesteydelser og heller ikke de meget betydelige salg til den tyske værnemagt i Danmark eller med denne som mellemmand. Tallene er misvisende og er heldigvis ikke brugt til noget.

Alt i alt efterlader bogen en række spørgsmål og lakuner i emnets behandling. Men især dens analyse af landbrugsorganisationernes ingenlunde ukomplicerede holdning og ageren i reguleringspolitikens afviklingsperiode op til 1950 er et vægtigt bidrag til efterkrigstidens historie.

Henning Poulsen

Tage Kampmann: Inden for murene i undervisningsministeriet. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 158. Odense Universitetsforlag 1993, 132 s., 160 kr.

Det skal nok blive bogens personskildringer (»nogle streger til portrætter«, s. 102 ff.) af ministre og chefer i undervisningsministeriet, som bliver læst med størst opmærksomhed. Tage Kampmann nåede gennem sine 15 år (1973–1988) som undervisningsinspektør at

gøre tjeneste under fem ministre, og her vurderes de, om man så må sige, set »indefra«. Flere af vurderingerne har overrasket nærværende anmelder. Åbenbart falder ministrenes evne i debatten ikke nødvendigvis sammen med Kampmanns vurdering af deres resultater, og det føjer en dimension til billedet, at den garvede seminarierektor åbent erkender, at han kunne befinde sig ret aparte ved at være sat under kommando af yngre ministre med baggrund inden for skoleverdenen (f.eks. s. 64). Et generelt træk ved dansk skoleforvaltning synes at være, at direktorater mere villigt end de lokale myndigheder, og ministre mere villigt end direktoraternes embedsmænd imødekommer klager og dispensationsansøgninger. Det betaler sig åbenbart at »gå til ministeren« (s. 48).

Men *Inden for murene* har et bredere sigte. Bogen henvender sig åbenbart til læsere uden politologiske forudsætninger og uden bevandring i slotsholmsjargonen. Med forfatterens egne oplevelser som baggrund skildrer den undervisningsministeriets opbygning og arbejdsgange. Den reflekterer over embedsmandsrollen i det moderne politiske system og over spillet mellem minister og folketing og mellem ministerium og brugere. I den daglige debat står forvaltningsapparatet omkring ministrene i nogen grad i skyggen af det politiske spil i Folketinget. Forvaltningsapparatets virkemåde og vilkår har imidlertid væsentlig indflydelse på, hvordan samfundet udformes; og bogen yder efter min mening et godt bidrag til forståelse af holdninger, tænkesæt og etik hos de embedsmænd, der er nærmest til at betjene de politisk valgte ministre.

Tage Kampmann, der nu er seniormedarbejder ved Institut for Dansk Skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole, var en mangeårig

seminarierektor, da han i foråret 1973 indledte sin ministerielle karriere som pædagogisk chef for seminarieområdet. Forfatteren var således ikke vokset op inden for den ministerielle verden og evner måske derfor at lægge både indsigt og distance i skildringen, der således får dybde og perspektiv.

Genremæssigt er bogen på én gang analyse og berettende kilde, på én gang skolehistorie og almindelig forvaltningshistorie fra de bevægede år efter »jordskredsvalget« i 1973 og frem til Haarder-æraen. Mens han sad i ministeriet, nåede Kampmann at opleve syv valg med skiftende uddannelsespolitiske konstellationer i Folketinget. Pr. tradition var (og er) undervisningsområdet et af de meget levende områder i dansk politik, og »ungdomsoprøret« satte, forstår man, boller på suppen. Dertil kommer, at ministerium og direktorater gennemgik to gennemgribende omstruktureringer i Kampmanns tid. En tredje omstrukturering fulgte i 1990 efter hans afgang.

Det er en omskiftelig verden, bogen opruller. En verden, hvor alle altid synes at have meget travlt, hvor der arbejdes professionelt, men oftest kun med løsninger på kort sigt, hvor der må manøvreres mellem politisk og faglig saglighed, mellem juridisk og pædagogisk saglighed. Kampmann noterer en med årene voksende formløshed i ministeriets lederstil (»ministerreferaterne« bl.a., s. 55) og lader ane, at afbureaukratisering og decentralisering kan have retssikkerhedsmæssige omkostninger. Billedet med gyngerne og karrusellerne slutter bogen. Læseren må dog drage sine slutninger selv. En spændende bog, hvor de opmærksomme vil kunne glæde sig ved underfundige Kampmannske formuleringer, der undertiden optræder som klør i kattepoterne.

Michael Hertz